

Гладка О. В.,
аспірант кафедри морського
та митного права Національного університету
«Одеська юридична академія»
(м. Одеса, Україна)

УДК 34.01

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ В СУЧАСНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У статті зроблена спроба стислого аналізу існуючих варіантів розуміння категорії диспозитивності. Наведені визначення диспозитивності у зв'язці з такими категоріями, як принцип, метод правового регулювання, норма права, суб'єктивне право, інститут права. Зроблена спроба об'єднання та виведення визначення диспозитивності як якості права, яке може стати об'єднуючим загальнотеоретичним визначенням для галузей права як матеріального, процесуального, так і приватного та публічного характеру.

Ключові слова: диспозитивність, якість права, свобода, можливість вибору.

Гладкая Е. В. Диспозитивность как правовая категория в современной юриспруденции. — Стаття.

В статье осуществлена попытка краткого анализа существующих вариантов понимания категории диспозитивности. Приведены определения диспозитивности в связке с такими категориями, как принцип, метод правового регулирования, норма права, субъективное право, институт права. Предпринята попытка объединения и приведения определения диспозитивности как качества права, которое может стать объединяющим общетеоретических определением для отраслей права как материального, процессуального, так и частного и публичного характера.

Ключевые слова: диспозитивность, качество права, свобода, возможность выбора.

Gladkaya H. V. Discretion as a Legal Category in Modern Jurisprudence. — Article.

The article attempts to briefly analyze the existing variants of understanding the category of discretion. The above definitions of discretion in conjunction with such categories as the principle, the method of legal regulation, the rule of law, subjective law, the institution of law. An attempt has been made to unify and derive the definition of discretion as a quality of law, which can become a unifying general theoretical definition for branches of law, both tangible, procedural, private and public.

Keywords: discretion, quality of law, freedom, opportunity of choice.

Правове регулювання у нашій державі розвивається в бік розширення способів та варіантів прояву людини у суспільстві та державі як активного діяча, наділеного широким колом правоважень (за аналогією з повноваженнями державних органів та посадових осіб). Це ставить нові питання загальноправового рівня перед науковцями, теорії та думки яких створюють концепції, доктрини, якими керуються в подальшому цілі покоління. Як приклад — доктрина людиноцентризму, яка набирає все більшого авторитету у суспільному житті, у науковому середовищі та сфері нормотворчості. І особливе місце у цій доктрині, на нашу думку, посідає саме категорія диспозитивності, єдиного визначення якої у загальнотеоретичній юриспруденції немає. Як слушно вказано О. В. Дьомінім: «дихотомія імперативного/диспозитивного — важливий вектор еволюції права. При цьому в літературі диспозитивність розуміється вкрай широко: як принцип; метод; ідея права; правовий інститут; особлива властивість (якість) права; засада діяльності; юридичний режим; вид правових норм; форма правового регулювання; суб'єктивне право; законодавчий прийом або засіб юридичної техніки; ідеологічний фактор, що визначає розвиток законодавства; відображення приватних інтересів і т. п. Таке дефінітивне різноманіття відображає поліструктурності і багаторівневість диспозитивності, яка має безліч різних форм прояву в праві» [1, с. 94]. Таке різноманіття наукових поглядів на категорію диспозитивність визначає необхідність систематизації підходів до сутності даного правового явища. А «велика кількість досліджень, присвячених питанням реалізації диспозитивності в рамках тієї чи іншої галузі права, при цьому найчастіше її

розуміння в різних галузях права розходиться» [1, с. 94], ускладнює процес напрацювання єдиного визначення диспозитивності як загальноправової базисної категорії.

Питанням визначення диспозитивності як правової категорії у сучасних наукових працях приділено увагу такими вченими як М. І. Байтін, А. В. Валієва, О. Ю. Глухова, О. В. Дьомін, А. В. Корнєв, Н. К. Краснослободцева, І. С. Лапшин, Ю. М. Оборотов, О. Палій, П. О. Петров.

Метою статті є систематизація існуючих варіантів бачення категорії диспозитивності та пошук сполучної ланки для спроби представлення загальнотеоретичного визначення диспозитивності.

Диспозитивність як абстрактне поняття представляється категорією багаторівневої. З одного боку, її можна віднести до сфери правової ідеології, з іншого — до інструментарію правового регулювання. На підставі цього слід виділити політико-правовий та інструментальний підходи до вивчення суті інституту диспозитивності, що дозволяють виявити різноманіття зв'язків диспозитивності не тільки з правовими категоріями, а й з деякими не правовими явищами (мораль, моральність, релігія і т. п.); проаналізувати способи впливу одних частин системи на інші з позицій загальної теорії права; спроєктувати загальнотеоретичні положення на різні галузі права. Політико-правовий підхід націлений на розгляд диспозитивності як ідеї права, загальної засади тієї чи іншої сфери правового регулювання. В рамках інструментального підходу сутності диспозитивності надаються властивості методу правового регулювання [2].

Спираючись на визначення диспозитивності в літературі з цивільного права, запропоноване О. А. Красавчіковим [3], І. С. Лапшин бачить в ній «засновану на нормах юридичну свободу (можливість) здійснювати суб'єктивні права (здобувати, реалізовувати або розпоряджатися ними) на свій розсуд в межах закону [4, с. 18].

Доповнюючи вищевказане визначення, М. І. Байтін та Д. Є. Петров, вказують, що сформульована дефініція потребує уточнення. Диспозитивність в праві означає наявність у його суб'єктів (учасників правовідносин) певної міри свободи волевиявлення щодо своїх прав і обов'язків в межах, передбачених відповідними нормами права.

Відповідно до цього «той або інший ступінь свободи волевиявлення суб'єкта» є головною характеристикою не диспозитивних норм, як настійно підкреслює І. С. Лапшин, а диспозитивності. Остання ж як певна автономія суб'єктів права є іманентна властивість не тільки диспозитивної норми, хоча в ній вона проявляється найнаочніше і повно, але певною мірою і інших, в т. ч. і імперативних норм, у здійсненні яких ступінь свободи волевиявлення суб'єкта практично незначна. Очевидність цього в кінцевому рахунку визнає і І. С. Лапшин, коли пише, що «диспозитивність в цивільному праві не тотожна диспозитивності в праві конституційному, не тотожна вона диспозитивності в праві кримінально-процесуальному» [5, с. 87].

Як ми вже вказували, у юридичній літературі термін «диспозитивність» розуміється у різних зв'язках: як принцип диспозитивності, диспозитивна засада, диспозитивний метод правового регулювання, диспозитивна норма права, диспозитивне суб'єктивне право, правовий інститут (сукупність диспозитивних норм права) [6, с. 7].

Наведемо усі ці думки для кращого бачення картини розуміння диспозитивності у юридичній науці.

Як можливість розуміє диспозитивність в праві А. В. Сумачов: «Диспозитивність є гарантована державою можливість не підпорядкованих і не залежних один від одного суб'єктів права своєю волею вибирати з передбачених законом альтернативних варіантів правомірної поведінки такої, який найбільш повно сприяв би задоволенню законних інтересів цих суб'єктів» [7, с. 67].

Н. К. Краснослободцева розуміє диспозитивність як «теоретичну конструкцію, яка отримує зміст логічним шляхом в результаті узагальнення певного нормативного матеріалу». Порівнюючи такі поняття як «диспозитивні начала» і «принцип диспозитивності» розглядає як частину і ціле. Принцип диспозитивності органічно пов'язаний з галузевими принципами, які проголошуються і гарантуються державою, за допомогою яких свобода отримує своє нормативне втілення. Вони — ці принципи і виступатимуть диспозитивними началами [6, с. 8].

У загальній теорії права диспозитивність досліджується і як один з методів правового регулювання. С. С. Алексєєв вказує, що при

диспозитивному регулюванні «правова енергія» надходить на відповідну ділянку суспільних відносин не тільки зверху, від державних органів, але її джерелом також є правомірні самостійні дії самих учасників громадських відносин [8, с. 295].

Р. З. Лівшиць включає до змісту диспозитивного методу прагнення до регулювання лише основних ліній поведінки, надання значної свободи учасникам громадських відносин, відмову від ретельної і детальної регламентації [9, с. 96]. В. І. Гойман і Т. Н. Радько вважають, що диспозитивний метод заснований на врахуванні ініціативи, самостійності у виборі тієї чи іншої форми поведінки самими учасниками регульованих відносин. Диспозитивний метод допускає можливість сторонам врегулювати власні дії на свій розсуд, межі якого визначаються законом [10, с. 109—11].

Аналізуючи наведені висловлювання, можна виявити деякі принципи, найбільш загальні риси диспозитивності як методу, певною мірою, протилежного імперативному методу. По-перше, диспозитивність створює відому можливість вибору конкретних юридичних форм поведінки. Одним з юридичних фактів, необхідних для виникнення правовідносин в цьому випадку є волевиявлення суб'єктів суспільних відносин. По-друге, диспозитивний метод також допускає певну можливість встановлювати зміст конкретних правовідносин суб'єктами на свій розсуд. Цілком зрозуміло, що зазначені вище загальні риси диспозитивності конкретизуються в галузевих юридичних науках стосовно особливостей предмета і методу відповідної галузі права [6, с. 9].

Крім того, диспозитивність розглядається ще й як риса методу правового регулювання, заснованого на вільному волевиявленні сторін, альтернативі, розсуді, але сферою своєї дії має не тільки матеріальне право, в т. ч. і адміністративне, а й процесуальне право. «Диспозитивність — це і риса методу регулювання, і принцип права, причому не проста сукупність двох зазначених аспектів, а явище, що представляє їх діалектичну єдність» [11].

Поняття «диспозитивне суб'єктивне право» також має право на існування. Це пояснюється тим, що суб'єктивне право може входити в комплекс такого регулювання, при якому право може бути одночасно

обов'язком, наприклад — право батьків на виховання дітей [12, с. 114]. Це говорить про те, що диспозитивність не є обов'язковою ознакою всіх суб'єктивних прав. У процесуальному праві існують досить аргументовані ідеї з приводу виділення диспозитивних прав учасників процесуальних відносин. У зв'язку з цим А. М. Ларін і А. А. Мельников відзначали, що диспозитивність іноді змішується з можливістю вільно використовувати суб'єктивні процесуальні права. Але така можливість — невід'ємна властивість будь-якого суб'єктивного права, а не видова відмінність деяких суб'єктивних прав [13, с. 310].

Наступне поняття — диспозитивні норми. За обсягом поняття «диспозитивність» ширше поняття «диспозитивні норми», останні є одним із засобів втілення диспозитивності в праві. Диспозитивні норми вказують варіант поведінки, але при цьому надають суб'єктам можливість в межах законних засобів врегулювати відносини на власний розсуд. Лише на випадок, якщо вони не зроблять цього, пропонується певний обов'язковий варіант поведінки [14, с. 7].

Отже, визнання авторами широти категорії «диспозитивність», розуміння її як категорії, що не зводиться лише до принципу, методу правового регулювання, суб'єктивного права та виду норми права, веде до множинності підходів до визначення її поняття. Широкий характер поняття «диспозитивність» підкреслює і А. В. Корнев: «Диспозитивність об'єктивно властива як праву, так і процесу... Не підлягає сумніву одне — диспозитивність передбачає деяку свободу дій учасників суспільних (правових) відносин. Це головне, на тлі чого не припиняються дискусії і, перш за все, спір про те, що таке диспозитивність — метод правового регулювання, риза методу правового регулювання або принцип права?» [15, с. 40]. Міжгалузевий характер диспозитивності підкреслює А. Р. Валієва: «На рівні юридичної доктрини диспозитивність як предмет наукового пізнання представлена на міжгалузевому рівні і має міжгалузевий статус» [16, с. 22].

З огляду на розуміння диспозитивності у різних галузях права, наведемо лише декілька з них, бо в основному диспозитивність зв'язують саме з поняттям «принцип права».

Так, принцип диспозитивності є загальновизнаним у процесуальній науці принципом цивільного судочинства, відповідно до якого

цивільні справи, за загальним правилом розвиваються, змінюються, переходять із однієї стадії процесу в іншу і припиняються під впливом, головним чином, ініціативи осіб, які беруть участь у справі [17].

У кримінальному процесі принцип диспозитивності — це правове положення, згідно з яким суб'єктам кримінального процесу надано і забезпечено можливість вільно в межах закону обирати способи поведінки для захисту своїх кримінально-правових і процесуальних прав, а також впливати на хід і результати кримінально-процесуальної діяльності, головним призначенням якого є забезпечення гнучкості та повноти захисту заінтересованими суб'єктами процесу своїх прав, а також стимулювання їх активності у захисті цих прав [18].

Принцип диспозитивності в адміністративному судочинстві проявляється в тому, що дії адміністративного суду залежать від вимог позивача і заперечень відповідача, а адміністративний суд вирішує справу в обсязі заявлених сторонами вимог [19].

Диспозитивність включає в себе можливість розпорядження правами на власний розсуд. Розглядаються три форми диспозитивності: 1. Передача права — перехід його від одного суб'єкта до іншого; 2. Відмова від права, що має місце тоді, коли власник права відрікається від нього; 3. Форма, що характеризує процес здійснення суб'єктивного права: управоважений реалізує право. А може і не реалізувати його [20].

В юридичній науці виділяють матеріальну диспозитивність і формальну диспозитивність [21, с. 146—147]. Під матеріальною диспозитивністю розуміють юридичну свободу вибору поведінки, що міститься в нормах матеріального права. Формальна диспозитивність є можливість на свій розсуд розпоряджатися засобами захисту матеріальних диспозитивних прав, закріплену в нормах процесуального права [22].

Таким чином, диспозитивні засади передбачають свободу (право) розпорядження як матеріальними правами, так і процесуальними правами [23, с. 88—89].

За основу для нашого дослідження ми обрали визначення диспозитивності, надане ще у 1910-х роках Є. В. Васьковським,

«диспозитивність — це заснована на нормах права юридична свобода (можливість) здійснювати свої суб'єктивні права (набувати, реалізовувати, розпоряджатись) на власний розсуд в межах закону» [24, с. 24].

Наявність в даному визначенні як змістовного, так і функціонального моментів дозволяє охопити всі найважливіші сторони розглянутого правового явища. Змістовний момент диспозитивності означає свободу розпорядження матеріальними правами, тобто свободу набувати, користуватися і розпоряджатися правами. Іншим елементом диспозитивності виступає свобода розпорядження процесуальними правами. У цьому полягає її функціональна роль [22].

Надаючи характеристику сутності правового феномена диспозитивності, можна виділити наступні його риси.

1. Диспозитивність заснована на нормах права. У свою чергу сучасне законодавство дозволяє зробити висновок: диспозитивність в праві заснована на нормах різних галузей права. Юридичні кордони диспозитивності визначаються нормами приватноправових і публічно-правових галузей права.

2. Диспозитивність є юридична свобода вибору варіантів поведінки. Дана риса є основоположною, базовою в характеристиці даного правового явища. Як вже було зазначено, свобода становить сутність диспозитивності — правову складову свободи.

3. Диспозитивність має місце тільки тоді, коли суб'єкт обирає з правомірних варіантів поведінки.

Слід зазначити справедливе висловлювання Т. Н. Молчанової: «диспозитивність є правовою свободою здійснення за своїм вибором правомірних юридичних дій, оскільки несумісна з діями протиправними» [25, с. 16]. Розвиваючи дане твердження, необхідно звернути увагу на те, що диспозитивність є винятково правовою категорією, свободою, що окреслена рамками права. Відповідно та частина свободи, яка виходить за правові рамки, може бути охарактеризована як свавілля і явище, протилежне диспозитивності.

4. Юридична свобода виражається в можливості набуття суб'єктивного права і обов'язків, а також відмови від їх набуття; визначенні

структури суб'єктивного права своєю волею або спільною волею сторін договору, в т. ч. шляхом відступу від диспозитивних норм закону; здійсненні суб'єктивного права, в т. ч. відмові від права, його передачі, здійсненні правочинів, що входять в його структуру; використанні або відмові від використання способів і форм захисту порушеного права, а також виборі об'єму цього права; виборі форми і розміру відповідальності щодо правопорушника.

5. Істотною рисою є реалізація диспозитивності у встановлених межах і з урахуванням обмежень, які окреслюють цю категорію, виявляючи її як явище, встановлюючи межі, показуючи обсяг [26].

Викликає окремий інтерес точка зору вчених, які говорять про диспозитивність як про «особливу властивість» і навіть «якість» права [27, с. 87—90].

Як зазначається, категорія «якість» права буде слугувати об'єднуючим поняттям для всіх проявів диспозитивності в праві. При цьому, диспозитивність як якість права буде відображатися в різних галузях права. «Диспозитивність може наповнюватися своїм змістом в кожній галузі права. Звідси випливає висновок, що диспозитивність може виступати в різних втіленнях в окремо взятій галузі права. Диспозитивність як якість права знаходить відображення в його властивостях — диспозитивному методі правового регулювання та диспозитивних нормах, а також в принципі диспозитивності. Наявність диспозитивності в праві є обов'язковою умовою його функціонування. Диспозитивність та імперативність присутні у всіх галузях права без винятку. Наявність і питома вага диспозитивності в праві говорить про демократичні якості права, його гуманний характер» [27, с. 87].

Звернемося до етимології терміна «якість» [28]:

— якість — це зовнішня і внутрішня визначеність, система характерних рис предметів, втрачаючи яку предмети перестають бути тим, що вони є;

— якість фігурує в філософії ще з античних часів як філософська категорія, що виражає те, що притаманне всім матеріальним явищам і відрізняє їх від інших явищ, а саме: сукупність властивостей, структурність, функціональність. У Аристотеля якість — одна

з фундаментальних категорій думки і реальності. Воно визначає внутрішню субстанцію предмета;

— якість — це складне філософське і світоглядне поняття: властивість, специфіка, «як» і «що» речі; позначає початкову і справжню єдність або різноманіття реальності без її якого-небудь передбачуваного розчленування.

Аналізуючи ці визначення у світлі характеристики диспозитивності як якості права, можна стверджувати, що без можливості вибору право втрачає великий, чи не найважливіший аспект свого впливу на суспільні відносини та відносини людини та держави — свободу, здатність регулювати правові відносини не з позиції примусу (імперативність також нами розглядається як якість права, і потребує окремого дослідження), а з позиції урахування людини як особистості, громадянина, важеля, який визначає шлях держави на тому чи іншому етапі її розвитку.

Слід також вказати, що свобода в праві, в т. ч. і свобода волевиявлення стосується не тільки прав, але й обов'язків, якими наділяє закон людину і громадянина. Обов'язки є невід'ємною частиною буття людини у суспільстві та державі і можливість вибору виконувати обов'язок чи ні, слідувати положенням закону у тій чи іншій сфері державного та суспільного управління чи ні — також свобода, що надана нормами права та моралі.

На основі проведеного аналізу, на нашу думку, визначення диспозитивності на загальнотеоретичному рівні, як загальноправової категорії для усіх галузей права може виглядати наступним чином: диспозитивність — це якість права, що проявляється в юридичній свободі (можливості), заснованій на його нормах, приймати рішення, вчиняти дії чи відмовлятися від їх виконання, набувати, реалізовувати, розпоряджатись своїми суб'єктивними правами та виконувати покладені обов'язки або повноваження на власний розсуд в межах закону. В такому визначенні функціональна роль диспозитивних заasad виражена у забезпеченні оптимального співвідношення приватноправового та публічно-правового аспектів в регулюванні правових відносин у різних галузях як матеріального, так і процесуального, як приватного, так і публічного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Демин А. В.* Диспозитивность как общеправовой концепт // Право и государство. № 3 (72). 2016. С. 94—100.
2. *Глухова О. Ю.* Институт диспозитивности в материальном праве // Актуальные проблемы гражданского законодательства. — Тамбов: Изд-во Першина Р.В. 2007. С. 17—24
3. *Красавчиков О. А.* Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании // Советское государство и право. 1970. № 1. URL: http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=683
4. *Лапшин И. С.* Диспозитивные нормы права: моногр. — Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2002. 132 с.
5. *Байтин М. И., Петров Д. Е.* Метод регулирования в системе права: виды и структура // Журнал российского права. 2006. № 2 с. 84—95.
6. *Краснослободцева Н. К.* Диспозитивность как инструмент закрепления свободы личности в законодательстве // Юридическая наука. 2011. № 2. С. 7—11.
7. *Сумачев А. В.* Диспозитивность в уголовном праве // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2008. № 1 (4). С.66—79.
8. *Алексеев С. С.* Общая теория права. Т.1. — М., 1981. С.354.
9. *Лившиц Р. З.* Теория права. — М.: Издательство БЕК, 1994. 224 с.
10. *Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева.* — М.: Юрист, 1996. 472 с.
11. *Диспозитивность как черта гражданско-правового метода.* URL: http://adhdportal.com/book_1111_chapter_13_3_dispozitivnost_kak_cherta_grazhdanskopravovogometoda.html
12. *Яковлев В. Ф.* Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. 2-е изд., доп. — М.: Статут, 2006. URL: <http://narodirossii.ru/?p=1043>
13. *Конституционные основы правосудия в СССР / под ред. В. М. Савицкого.* — М., 1983. 360 с.
14. *Лапшин И. С.* Диспозитивные нормы российского права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Нижний Новгород, 1999. 23 с.
15. *Корнев А. В.* Диспозитивность права как межотраслевая проблема // Вестник академии права и управления. 2012. № 29. С. 37—42.
16. *Валиева А. В.* Основания дуализма диспозитивности в юрисдикционном процессе // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2014. № 4. С. 17—25.
17. *Некlesa Ю. В.* Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції // Форум права. 2010. № 3. С. 305—311. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10njvppd.pdf>

18. *Лобойко Л. М.* Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: навч. посібник. — К.; Істина, 2005. 456 с. URL: <http://ibib.ltd.ua/printsip-dispozitivnosti2988.html>
19. *Ківалов С. В.* Принципи адміністративного судочинства України як основоположні засади формування адміністративної юстиції. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/577/26%20Kivalov%20Pryncypu%20admin%20sudo4instva.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
20. *Молчанова Т. Н.* Диспозитивность в советском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1972. 23 с. URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=48933>
21. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса. — М., 1917. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc2472p/instrum4301/>
22. *Глухова О. Ю.* Сущность и основные признаки института диспозитивности. URL: <http://www.jourclub.ru/33/1813/2/>
23. *Строгонович М. С.* Курс советского уголовного процесса. Т. 1. — М.: Наука, 1968. 468 с.
24. *Глухова О. Ю.* Институт диспозитивности в материальном праве // Актуальные проблемы гражданского законодательства. — Тамбов: Изд-во Першина Р.В. 2007. С. 17—24.
25. *Молчанова Т. Н.* Диспозитивность в советском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1972. 23 с.
26. *Брюхов Р. Б.* Понятие диспозитивности в российском гражданском праве. URL: http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=683#10
27. *Петров П. А.* Диспозитивность как качество права, ее соотношение с императивностью // Евразийский юридический журнал. 2016. № 14. С. 87—90.
28. *Качество.* URL: <http://terme.ru/termin/kachestvo.html>

